

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. Foto Thomas Bertelsen 2011.— *The church seen from the south east.*

VOR FRELSERS KIRKE

ROMERSK-KATOLSK

Historisk indledning. Den katolske menighed i Assens er grundlagt 1909 af redemptoristordenen, der 1899 havde fået overdraget sjælesorgen i Odense (s. 1601-02), og indtil 1918 blev der

holdt periodiske gudstjenester i Assens.¹ Arbejdet med at bygge en egentlig kirke blev imidlertid først sat i værk, da den hollandskfødte præst Jan Josef Maria Cornelis van Rijckevorsel 1925 bo-

satte sig i byen og fik arkitekt Johs. Tidemand-Dal til at tegne en lille kirke, hvis grundsten blev lagt 30. maj 1926. Kirken blev indviet 29. maj 1927.¹

Sognet, der oprettedes som selvstændigt 1928, blev fra 1951 betjent fra Odense; 1972–82 fra Fredericia. I nyeste tid har kirken levet en omskiftelig tilværelse. 2001 blev sognet således nedlagt, og kirken overgik derefter til at være anneks til Skt. Albani Kirke, Odense. Siden 2005 er ansvaret for menigheden overdraget til Montfort-kommunitetet, der betjener kirken fra Fredericia.

Kirken har været – og er stadig – et samlingspunkt for indvandrere; i det tidlige 1900-tal særligt fra Polen, i nyere tid fra Vietnam.

Beliggenhed. Kirken, der er opført med østgavlen ud mod Nørregade, omgives af et lille haveanlæg med græs og spredt bevoksning (fig. 1). Mod gaden afgrænses arealets sydlige del af en lav rød teglstensmur med en tofløjet sortmalet låge, mens de øvrige sider kantes af byhuse, mure og plankeværker.

Kirken stødes i nord op imod en toetages ejendom fra 1800-tallets slutning, der tidligere har tjent som *præstebolig*. Mod gaden er rødstensjendommens nedre pudsede del gulmalet, mens bygningsens bagside nu er malet hvid. På selve grunden, ud for kirkens nordvestre hjørne, står endvidere et ældre gulkalket *materialhus* med lavt sadeltag.

BYGNING

Kirken er fuldført 1927 efter tegning af arkitekt Johannes Tidemand-Dal, som netop havde tegnet den beslægtede katolske Vor Frue Kirke i Næstved.¹ Den nyromanske bygning, som har koret i vest, udgøres af et langhus, hvis rektangulære plan brydes af et slankt, fremspringende tårn på nordøsthjørnet (fig. 1). Vestligst på nordfacaden springer endvidere et sakristi frem for murflugten. I det indre er langhusplanen udvisket, idet korafsnittet har en bred apsisrunding med adgang til to flankerende rum, som er indskudt i hjørnerne; det nordre udgør sakristiet (fig. 2).

Murene, som er rejst over en høj sokkel af uforarbejdede granitsten, er sat af røde teglsten i normalformat, lagt i krydsskifte. En fyrkælder under sakristiet, hvortil der er adgang ad en udvendig ligeløbstrappe langs kirkens nordside, er støbt.

Murkronerne afsluttes i det ydre med tandsnitsgesims, og hver langmur har fem rundbuede, ufalsede vinduer med indvendig smig. Mod syd oplyser det vestligste vindue korafsnittets sydlige siderum, mens det nordlige rum, sakristiet, har et større rektant vindue og en tilsvarende dør mod nord. Vestgavlen, kirkens hovedfacade, brydes af tre tætt stillede, rundbuede vinduer adskilt af halvsøjler. Under dem er der en bred, halvstensfalset portal med mønstermuret, rundbuet tympanonfelt, der flankeres af to små glugger med rundbuede spejl.

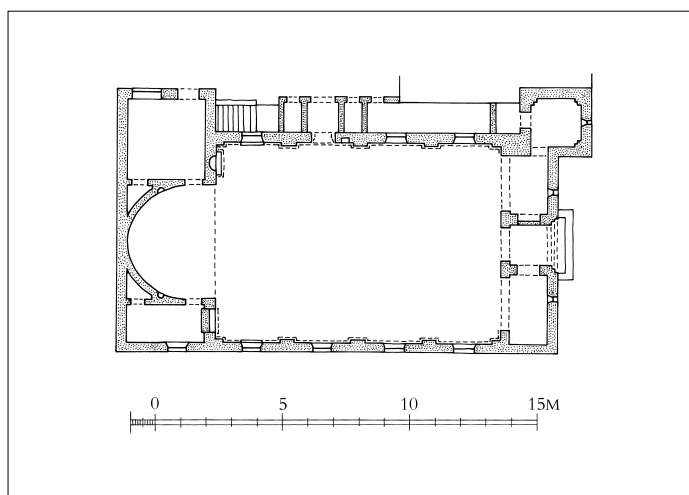

Fig. 2. Plan. 1:300. Målt og tegnet af Thomas Bertelsen 2012. – *Plan*.

Fig. 3. Kirken set mod koret. Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Interior looking west.*

Lignende glugger genfindes i *tårnet*, hvor de oplyser trappen til klokkestokværket, der til hver side har to koblede glamhuller med samme udformning som gavlvinduerne.

Mod vest har gavltrekanen en lav, glat kam med fodtinder og topkam, der skjuler en skorstenspipe med aftræk i kip. Østgavlen har 11 brynede kantakker, hvoraf topkammen afsluttes med et smedejernskors. I gavlfeltet er en høj, rundbuet niche med fremspringende, tagformet baldakin samt sokkel, hvorpå der står en støbt, velsignende Kristusfigur. Langhusets sadeltag, hvis nordre tagflade er forlænget ud over sakristiet, er let opskalket og tækket med røde vingeteglligesom tårnets lave pyramidespir.

Kirkens glatpudsede *indre* fremstår i vid udstrækning i sin oprindelige skikkelse. Selve kirkerummet har åben tagstol, mens apsiden dækkes af et muret kvartkuppelhælv. Siderummene har glatte, pudsede lofter. I skibet hviler tagkonstruktionens spærfag på slanke pilastre, hvis

profilerede kragbånd i højde med vinduernes sælbænke deler væggene i deres fulde længde. Hvert vindue er hævet over en radiatorniche med undtagelse af rummets vestligste vinduespar, hvor denne er erstattet af en retkantet indrammet sidealterniche. Yderligere to rundbuede sidealternicher flankerer apsisrundingen; den søndre er en tilmuret opgang til en oprindelig *†prædikestol* (jf. s. 2623) med adgang fra det bagvedliggende siderum.

Mod østgavlen har kirkerummet et højsiddende *pulpitur*, der hviler på to murede piller og omslutter hovedindgangen med et lille vindfang. Til pulpituret, der har brystning af træ, er der adgang fra tårntrappen østligst i langhusets nordmur.

Materialhus. Ved midten af 1900-tallet tilføjedes langhusets nordside en lav tilbygning af gule teglsten i normalformat, hvori der er indrettet redskabsrum og toilet samt en gennemgang til kirkerummet. Tilbygningen, hvis front er hvidmalet, dækkes af et vingeteglstækket halvtag som har lav

Fig. 4. Glasmaleri, 1926-27, udført af A. van Doorne, Gent (s. 2620). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Stained glass, 1926-27, by A. van Doorne, Ghent*

hældning og er trukket frem over kældernedgangen.

Gulve. Kirkerummet er belagt med et nyere gråt tæppe, som formentlig skjuler en oprindelig belægning af røde teglsten, der endnu ses foran vestindgangen. I koret er der klinker, mens siderummene er belagt med tegl.

Kirkens indre har hvidkalkede vægge med undtagelse af apsisrundingen, som er malet lyseblå. Den åbne tagstol står brun, ligesom dørene og pulpiturets front. Vinduerne har sorte jernrammer, mens tårnets glamhuller skærmes af ubehandlede træskodder.

Glasmalerier, 1926-27, udført af A. van Doorne, Gent. De er indsat i otte rundbuede vinduer, og følger motivisk en kronologisk sekvens skibet rundt. Begyndende ved korets nordvesthjørne ses på skibets nordside: A) Fødslen, B) Den tolv-

årige Jesus i templet, C) Brylluppet i Kana, D) Den Fortabte Søn, og på sydsiden startende i den østlige ende: E) Den Barmhjertige Samaritaner, F) Peters Bekendelse, G) Jesus Velsigner De Små Børn, samt H) Opstandelsen (fig. 4). Vinduernes motiver følger omtrent Bibelens kronologi, men er dog justeret, så modstående vinduer parvist er tematisk beslægtede. Over pulpituret er endvidere et glasmaleri forestillende Den Gode Hyrde.

To *†glasmalerier* fra 1926-27 i apsis blev nedtaget 1939, hvorefter vinduesåbningerne blev tilmuredet.

INVENTAR

Alterborde. 1) (Jf. fig. 3), 1938, af travertin, måler 180×55cm, 105 cm højt, består af en svær, rektangulær bordplade, der hviler på to sekskantede søjler. På bordet er placeret et *tabernakel*, der fungerer som sokkel for alterkrucifikset. 2) (Jf. fig. 8) o. 1970, af eg. Bordet er udført ved genbrug af (†)prædikestolens kurv (jf. ndf.), der tjener som sokkel for en nyere, lakeret bordplade. Det fritstående bord er placeret forrest i koret i henhold til 2. Vatikanerkoncils (1962-65) anvisninger. *†Alterbord*, 1927, af træ, blev erstattet 1939 af nr. 1.

Som *alterprydelse* tjener et beskedent *krucifiks* (jf. fig. 3) fra midten af 1900-tallet, der står over tabernaklet. Jesus er fremstillet på et simpelt kors, han hænger i let skrånende arme og hans fødder er lagt over hinanden og fæstnet med samme nagel. Figurens detaljerigdom understøttes af den naturalistiske bemaling.

Indtil 1970'erne benyttedes en kopi fra o. 1927 af Herlufsholmkrucifiksets figur (fæstnet på samme kors). Denne befinder sig nu i præsteværelset.

Mariasidealtertavle. Den nyere tavle er arkitektonisk opbygget i et stokværk med halvcirkulært topstykke. To fremskudte, glatte søjler, der bærer en gesims, indrammer storfeltet, hvori er en malet kopi af nådebilledet *Moderen af Den Stedsevarende Hjælp*, der befinder sig i redemptoristernes hovedkirke, Sant'Alfonso, Rom.² Både topstykke og gavler er glatte; i førstnævntes midte danner forhøjede versaler navnet »Maria«. Rammeværket er malet i beige med lyseblå postaments- og gavlfelter og enkelte forgyldte detaljer. Tavlen har oprindeligt været

Fig. 5. Altersølv. Hostieskål, ciborium og kalk (s. 2622-23). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Altar plate. Host cup, ciborium and chalice.*

placeret i triumfmurens nordlige niche, men blev 2005 flyttet til \dagger dåbskapellet i kirkens sydøstlige hjørne, der herefter indrettedes som Mariakapel.³

Løse helgenfigurer m.m. 1) (Jf. fig. 3), 1888, forestillende monfortanernes ordensstifter Louis-Marie Grignion de Montfort, signeret »P. Belpin fecit 1888«. Ordensstifteren er fremstillet i sort kjole med hvidlig korskjorte. Med højre hånd løftet fremviser han et krucifiks, mens den venstre hånd holdes ind foran brystet; med rosenkransen. Statuetten, der har broget bemaling, blev anskaffet 2006 og er nu opstillet i en niche i den vestlige ende af skibets sydvæg.

2) 1900-tallet, en såkaldt Jesu-Hjerte-figur, af træ, 131 cm høj, med broget bemaling. Kristus står med udbredte arme og fremviser sine sår. Figuren er udført på billedskærervirksomheden Ferdinand Stuflessen, Italien, og signeret på basen. Opstillet i trapperummet i kirkens nordøstlige hjørne.

3) O. 1927, Antonius af Padua, af blik. I sin ene arm bærer han Kristusbarnet, der sidder på Bibelen, og under den anden ene arm holder han nogle liljer. Broget bemalet med dominans af kappens brune farve. Opstillet i en niche i den vestlige ende af skibets nordvæg.

4) Nyere, Maria med barnet, af blik. Maria er vist i tyrkisk kappe og hvid kjole, mens det lyshårede Kristusbarn bærer hvide klæder. I sakristiet.

5) (Jf. fig. 3), O. 2005, Maria af den ubesmittede undfangelse, af blik. Jomfruen står med udbredte

arme og blikket rettet mildt ned for sig, mens hun træder en slange under fode. Figuren er placeret på en kuplet krukke, der tjener som base. Statuettens brogede bemaling er domineret af lyserød og turkis med forgyldte detaljer. Opstillet i en niche i triumfvæggens sydside.

6) (Jf. fig. 3), O. 2005, Josef, af blik. Han er fremstillet stående med en lilje og Bibelen i hænderne. Overvejende hvid bemaling med enkelte detaljer i lysegrønt og guld. Opstillet i en niche i triumfvæggens nordside.

Alterkalk (fig. 5), o. 1942, 19 cm høj, af senromansk type. Foden er cirkulær med en profileret standkant, og på skaftet er en oval midtknop hvor på er monteret farvede similisten. Det brede bæger er prydet af en versalinskription indgraveret langs kanten: »Christvm dei filivm qvi svo nos redemit sangvine venite adoremus« (Kom lad os tilbede Kristus, Guds søn, som har frelst os ved sit blod). Under bunden er graveret mestermærke for Povl Bang, lodighedsmærke for sterlingsølv, samt: »Olaf Sørensen fik denne Kalk af slægtninge og Venner i Herren Aar 1942«. Skænket til

Fig. 6. Monstrans, 1900-tallet (s. 2622). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Monstrance, 1900s.*

kirken ved Montfortkommunitetets tiltrædelse 2005 af pastor Stephen Holm, Montfortkommunitetet.⁴

Hostieskål, (fig. 5). Nyere, af hvidkobber (alpakka), 9 cm høj, 13,5 cm i tværmål. Æsken har en lille, cylindrisk fod med høj standkant og en bredere beholder med omtrent rette sider og skrånende bund. Under æskens fod er graveret »Alpacca«.

Ciborium (fig. 5), skænket 2005 af Vor Frue Kirke, Slagelse ved Montfortkommunitetets overtagelse af kirken. Af messing, 24 cm højt, har svungen fod, skaft med to profilknopper og kuplet bæger med låg, hvorpå er et kors; alt er dekoreret med ciseleret blomsterornamentik. Sikkerhedsmærkning under bunden.

Monstrans (fig. 6), af messing, 1900-tallet. Monstransen, 55 cm høj, er af barok type med profileret fod hvorpå er dekoration af bladornamentik i lavt relief omkring et Jesusmonogram, »IHS«. Skaftet har tre knopper og er smykket med en ornamentbort. Herover er en cylinderformet ramme omgivet af en stråleglorie, som er smykket med ornamentbort, røde og blå similisten og mod monstransens centrale rum tunger. Over rammen hæver et kors sig på en smal sokkel. *Hostiegemmen*, nyere, cirkulær, 9 cm i tværmål, 3 cm høj, har fladt låg, hvis overside er smykket med et blomstermotiv i fladt relief.

Alterstager, 1-6) Seks nyere, 30 cm høje, med kuplet fod, cylinderskaft og lyseskål pyntet med halvcirkulære hulninger. To af stagerne er opstillet i bisakristiet. 9-10) Nyere, 20 cm høje.

Kirkens *røgelsessæt*, af messing, består af røgelseskar og -skib og opbevares på et stativ i koret, sammen med *vievandssættet*, der består af vievandsspand og aspergil af messing.

Processionskors, nyere, af messing, 217 cm højt. Kristus hænger i næsten vandrette arme med hovedet hvilende på højre skulder, hans fødder er lagt over hinanden. Korset, af samme materiale, afsluttes med firpasformede medaljoner hvori der er et blomstermotiv (livstræ?) og omkring korsskæringen en strålekrans. Korset er fæstnet på en sortmalet træstage. I sakristiet.

Blandt kirkens tekstiler er adskillige *messehagler* af nyere dato, udført af uld og silke i farverne hvid, rød, grøn og violet.

Messeklokker. 1) Vægklokke, nyere, 18 cm i tværmål, med ophæng af smedejern. Ophængt på korets nordside. 2) Håndklokke, nyere, 13×13 cm, med fire klokker.

Læsepult, 2005, af fyrretræ. Den 120 cm høje pult er en kopi af læsepulten i Skt. Mariæ Kirke, Kalundborg.

Døbefont (fig. 7), o. 1927. Af kalksten, 95 cm høj, tværmål 45 cm. En rektantet plint med affasede hjørner bærer en cylindrisk, profileret fod og derover et glat skaft med en kumme, der prydes af en zigzagfrise. Det tilhørende *fontelåg*, af messing, er kuppelformet og har øverst en knop, hvorpå er et kors. Fonten stod oprindeligt i et *†*dåbskapel i kirkens sydøstlige hjørne, men blev flyttet 2006 til den nuværende placering i skibets mellemgang.³

†Korskranke, o. 1927. Gitteret, der nu kun anes i form af spor i gulvet, blev fjernet o. 1970.

Fig. 7. Døbefont, o. 1927 (s. 2622). Foto Arnold Mikelsen 2011. – *Font*, c. 1927.

(†) *Prædikestol* (fig. 8), 1927, af eg, i nygotisk stil. Den bevarede kurv har fem fag, hvoraf det centrale rummer et relief af Jesus siddende under en baldakin med Livets bog i venstre hånd og den højre løftet i en velsignende gestus. De øvrige fag prydes af stavværk, bort set fra det sydligste, der er glat. Prædikestolens gamle plads var ved triumfmurens sydside med opgang gennem væggen fra kammeret bagved (jf. ovf.). Nedtaget i 1970'erne og genanvendt som sokkel for alterbord nr. 2.

Stole, o. 1927 (jf. fig. 3), 18 bænke, af eg, med ud-savede gavle, 100 cm høje, der har halvrund øvre afslutning, hvori er skåret et hjulkors. De to bageste bænke i hver blok er 2005 vendt mod hinanden.

Tre *korstole*, nyere, af fyr med læderbetrukket sæde.

En *†skriftestol*, af fyrretræ med to rundbuede fyldingsdøre var indrettet i skibets østende, nord for indgangen, men benyttes nu som skab, idet skriftemålet foregår i et samtaleværelse i præsteboligen.

Orgel, 1967, af standardtype, med fire stemmer, bygget af I. Starup & Søn, København. Anskaffet brugt til kirken 2007 fra Hassing Kirke (Tisted A., Hassing Hrd.).⁵ Disposition: Trægedakt 8', Rørfløjte 4', Principal 2', Scharff 1'. Delte registre.⁶ Manuelt betjente låger. På pulpitur fra 1927 over kirkens indgangsparti. Tidligere anvendtes et *†harmonium*, opstillet på pulpituret.

Korsvejsstationer. I skibets nord- og sydvæg er indfældet fjorten bemalede kakler, som hver måler 19,5×19,5 cm. De er udført i nyeste tid af A. Piermatteo og forestiller Korsvejens fjorten stationer.

**Korsvejsstationer*, o. 1927, af gips, var tidligere indsat i svære egetræsrammer langs skibets langsider. Reliefferne blev nedtaget 1939 og overgik derefter til Helligåndskirken, Vordingborg (Præsto A.). Herfra kom de til Skt. Birgittas Kirke, Maribo (Maribo A.) og er nu i Skt. Knuds Kirke, Friedrichstadt, Tyskland.

Sakristikrucifiks, nyere, af messing, 55,5 cm højt. Kristus hænger i udstrakte arme med hovedet en smule på skrå og fødderne lagt over hinanden. Korset er glat, har trepasender, en profileret kant, og nær korsskæringen et forenklet krabbeblad; tværs over den øverste korsende en skriftrulle med bogstaverne »INRI«. Korset er monteret på en stage med svungen fod med høj standkant,

Fig. 8. (†) Prædikestol, genanvendt som sokkel for alterbord nr. 2 (s. 2623). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – (†) Pulpit, re-used as base for communion table no. 2.

skaftets nedre del er glat, men mellem den nedre og de to øvre, tætsiddende skafringe er det snoet.

Relief, 1937/40, en mor omfavner sit barn, af gips. Relieffet er skænket af Liobasøstrene i nyeste tid, og er udført af en ordenssøster i tiden, da de opholdt sig i Assens.⁷

Lysearme. 1-2) To nyere lysearme, af messing, med s-svungne, ornamenterede arme og høj, profileret lyseskål. Opsat i skibets nordvestlige hjørne, dels på nordvæggen, dels på triumfvæggen. 3-4) To nyere lysearme, af messing. Ret lysearm med to flade skaftled og cylindrisk lyseskål med kanneleret kant. Opsat i skibets sydvestlige hjørne, dels på sydvæggen, dels på triumfvæggen. 5-18) Fjorten lysearme, af egetræ, formet som kors med påmonteret lysearm af sortmalet jern er ophængt over de fjorten afbildninger af Korsvandringen (jf. ovf.).

Kandelabre. 1) O. 1927, af eg. Kandelaberen har firdelt fod, ret skaft, hvori er skåret en dobbelt spirallinje, og ottekantet lyseskål med rette fyldingssider. Kandelaberen benyttes til påskelyset. 2-3) Nyere, af blik, 78 cm høje, formet som engle, der holder et lys. Placeret på hver side af alterbordet (jf. fig. 3).

Klokke, 1926, tværmål 80 cm, støbt af Petit & Fritsen, Nederlandene. Om halsen en indskrift med reliefversaler sat mellem dobbelte lister og indrammet af en bort: »Laudo deum verum plebem voco congreco clerum defunctos ploro nimbo fugo

festaque honoro mcmxxvi« (Jeg priser den sande Gud, kalder på folket, sammenkalder gejstligheden, begræder de afdøde, holder uvejr borte og højtideligholder helligdage. 1926). På nordsiden endvidere »Petit et Fritsen me fuderunt« (Petit og Fritsen støbte mig). På klokkelegemet er fire relieffer forestillende Maria som den apokalyptiske madonna (øst), Dåben (nord), et hjelmprydet våben med tre klokker i et træ (syd) og Paulus (vest). Ophængt i klokketårnet i en vuggebom.

KILDER OG HENVISNINGER

Jf. fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Odense Amt i almindelighed s. 52-54 og forkortelser vedr. Odense Amt s. 56-59.

Arkivalier. *Katolsk Historisk Arkiv*, København.

Historisk indledning ved Thomas Bertelsen og David Burmeister Kaaring. Bygningsbeskrivelse ved Thomas Bertelsen. Inventar ved David Burmeister Kaaring og Ole Beuchert Olesen (orgel). Engelsk oversættelse ved

James Manley. Korrektur ved Ebbe Nyborg. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afsluttet august 2012.

NOTER

¹ Karl Harmer, *Biskop Josef Brems: Danmarks katolske Biskop mellem to Verdenskrige: Festskrift i anledning af hans 50 Aars Præstjubilæum, 1895-1945*, København 1945, 110.

² Kopier af maleriet *Moderen af Den Stedseverende Hjælp* findes i de fleste redemptoriske kirker, i Danmark således også i bl.a. Odenses Skt. Albani Kirker (s. 1606), Helligåndskirken i Vordingborg (Præstø A.), Vor Frue Kirke i Næstved (Præstø A.) og Sankt Annæ Kirke i København.

³ Montfortkollegiets årsberetning for Vor Frelser Kirke, Assens 2006 (<http://www.sanktknuds kirke.dk/downloads/d20060902shberetningfrster.pdf>; besøgt 24. marts 2011).

⁴ Præst Stephen Holm, Montfortkollegiet, havde, ifgl. egen oplysning, arvet kalken.

⁵ Hertil anskaffedes det brugt i 1968 fra ubekendt lokalitet.

⁶ Registerdeling h/c'.

⁷ Karl Harmer (note 1), 111.

THE CHURCH OF OUR SAVIOUR – ENGLISH SUMMARY

The Catholic congregation in Assens was established in 1909 by the Redemptorist Order, which held periodical services in the town until 1918. The construction of the actual church was initiated in 1925, when the Dutch-born priest Jan Josef Maria Cornelis van Rijckevorsel settled in the town. The church was consecrated on 29th May 1927. From 1951, the parish, which had been established as independent in 1928, was served from Odense, and in the period 1972-82 from Fredericia. In 2001 the church became an annexe to the Skt. Albani Church, Odense, but since 2005 the responsibility for the congregation has been transferred to the Montfort Community, which serves the church from Fredericia.

The church was completed in 1927 after drawings by the architect Johannes Tidemand-Dal. The neo-Romanesque building, which has the chancel in the west, is built in red brick and consists of a nave whose rectangular plan is interrupted by a slender, projecting tower on the northwestern

corner (fig. 1). On the westernmost part of the north facade a sacristy also projects from the wall alignment. In the interior, which has an open roof truss, the nave plan has been obscured, since the chancel section has a wide apse curve with access to flanking spaces recessed into the corners; the northern one forms the sacristy (fig. 2). In the middle of the twentieth century a low *storehouse* was added to the north side of the nave.

The eight *stained glass windows* (fig. 4) in the long wall from 1926-27 were made by A. van Doorne, Ghent.

The original furnishings of the church that are still preserved are the *font* (fig. 7) of limestone, with its *font cover* of brass, the (†)*pulpit* (fig. 8), whose basket was re-used in the 1970s as the base for a new communion table (no. 2), and the *pews*, consisting of 18 benches with sawn-out gables, a *candelabrum* for the Paschal candle, and finally the *bell* founded in 1926 by Petit of Fritsen, The Netherlands.